

## آموزه‌های زردشتی درباره شیوه قربانی کردن حیوانات در دوره ساسانی

زیبا خوشبخت<sup>۱</sup>

تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۲/۲۷ - تاریخ قبول ۱۴۰۰/۰۵/۲۹

دوفصلنامه مطالعات ایران کهن - شماره دوم، سال اول، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ (شاپا ۴۲۴۷-۲۷۸۳)

### چکیده

قربانی کردن، به عنوان بخشی از آیین‌های دینی و اسطوره‌ای در میان اقوام و تمدن‌های باستانی مرسوم بوده و در گذر زمان دستخوش تحولاتی شده است. تغییرات پدیدآمده در این آیین، در حوزه انگیزه قربانی کننده بنا به ماهیت خود، کمتر دستخوش تغییر و تحول شده و عمده تغییرات صورت گرفته، در حوزه عملی و چگونگی اجرای قربانی کردن رخ داده است. در دوره ساسانی و بر اساس آموزه‌های زردشتی مراسم قربانی طی تشریفات خاص و با شیوه‌های مختلف برگزار می‌شده است. سؤال اصلی این پژوهش این است که شیوه قربانی حیوانات از دیدگاه زردشتیان در دوره ساسانی چگونه بوده است. شیوه‌هایی که بررسی آن‌ها برداشت‌های متفاوتی از نگرش زردشت به قربانی کردن را ارائه می‌دهد. این نوشتار به روش توصیفی-تحلیلی، مطالعات کتابخانه‌ای، منابع نوشتاری کهن و آثار محققان مطالعات زردشتی تدوین شده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد شیوه قربانی حیوانات در دوره ساسانی به شکل ضربه زدن به گردن حیوان، بیهوش کردن و استفاده از کارد تیز بوده است. دلیل تفاوت شیوه اجرای آیین‌ها، وجود اقوامی با فرهنگ‌های مختلف و برداشت‌های متفاوت از آموزه‌های زردشتی است. زردشت با افراط در انجام قربانی و حرکات خشونت‌آمیز علیه حیوانات به هنگام مراسم قربانی مخالفت کرده است. با وجود این، سنت قربانی به دلیل قداست و دیرینگی در باورهای رایج در عصر ساسانی نیز تداوم داشته، ولی شیوه‌های اجرای آن به مرور زمان تغییراتی یافته است؛ به گونه‌ای که تا امروز نیز در جامعه زردشتیان مرسوم است.

**کلید واژگان:** ساسانی، قربانی حیوانات، آیین زردشت و شیوه‌های قربانی کردن

<sup>۱</sup> کارشناسی ارشد تاریخ ایران باستان - دانشگاه آزاد اسلامی - تهران مرکز

## مقدمه

پیشکش قربانی به درگاه خدا یا هر نیرویی که بشر به آن معتقد است از جمله آیین‌هایی است که افزون بر داشتن پیشینه دور در بسیاری از ادیان و آیین‌ها به عنوان یکی از فرایض دینی مورد توجه قرار داشته و همچنان نیز مرسوم است. در ایران باستان مراسم قربانی حیوانات در میان اقوام ایرانی پیش از زردشت تا دوره ساسانی رایج بوده است. آگاهی‌های به دست آمده از آثار نویسندگان یونانی مانند هرودوت، استرابو، پلوتارک، الواح و سنگ نوشته‌ها و متون برجای مانده از تمدن بین‌النهرین، متون دینی ودایی و اوستایی، الواح تخت‌جمشید، سالنامه‌ها، سنگ نگاره‌ها، کتیبه‌های برجای مانده از دوره ساسانی، متون فارسی میانه، مهرها و بسیاری دیگر از آثار برجای مانده از ایران باستان بر انجام عمل قربانی و مرسوم بودن آن گواهی می‌دهند. قربانی کردن بخشی پایدار از آیین‌ها و مراسم دینی را به خود اختصاص داده و مجری مراسم قربانی عموماً روحانیون و دین مردان بوده‌اند. قربانی‌های بی شمار و روش‌های خشونت‌آمیز به هنگام اجرای مراسم از موضوعات بحث برانگیز در میان پژوهشگران حوزه دین زردشتی است.

با توجه به رابطه تنگاتنگ دین و سیاست در دوره ساسانی سؤال پژوهش این است که آموزه‌های زردشتی در مورد قربانی حیوانات چه دیدگاهی ارائه کرده‌اند و شیوه قربانی در دوره ساسانی چگونه بوده است؟ این نوشتار به روش توصیفی-تحلیلی با بررسی متون دینی زردشتی و متون فارسی میانه بر جای مانده از این دوره، همچنین آثار نویسندگان کلاسیک به بررسی موضوع اشاره شده می‌پردازد. تاکنون پژوهش‌هایی در مورد قربانی در ادیان مختلف انجام شده است. از جمله مقاله‌ای با عنوان «قربانی از روزگار کهن تا امروز» توسط حسین لسان که در سال ۱۳۹۴ نوشته شده است. همچنین پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «آیین‌ها و مراسم نذر و قربانی در ایران باستان» سال ۱۳۹۵، توسط زیبا خوشبخت به این موضوع اختصاص دارد. یکی از جدیدترین آثار کتابی با عنوان «قربانی در آیین زردشتی» تألیف غلامرضا نوادری در سال ۱۳۹۸ است. این کتاب به بررسی شعائر و آیین‌های قربانی در ادیان

الهی و آیین زردشت در دوره‌های مختلف ایران باستان تا دوره اسلامی پرداخته است. مقاله پیش رو با بررسی شیوه‌های قربانی حیوانات در ایران باستان به روش اجرای قربانی در دوره ساسانی بر اساس آموزه‌های زردشتی تمرکز یافته است.

### پیشینه قربانی

قربانی به اصطلاح کلی در علم ادیان گرفتن زندگی موجود زنده‌ای (اعم از انسان، حیوان یا نبات و ...) چه از راه کشتن، سوزاندن یا دفن کردن یا خوردن به منظور تقرب به خدایان و جلب نظر آنان است (مصاحب، ۱۳۸۰؛ ۲/ ۲۰۳۳). ایرانیان قربانی را می‌زد<sup>۲</sup> می‌نامیدند. می‌زد واژه‌ای اوستایی به معنای نذر و تقدیمی غیر مایع و فدیة چیزی خوردنی در مقابل نذر مایع، نیز معنا شده است (معین، ۱۳۸۷؛ ۱۱۱۴). این خوراکی‌ها که شامل نان و گوشت و میوه بود در جشن‌های دینی (یزشنه) بر سر خوان نهاده می‌شد (پور داوود، ۱۳۹۴؛ ۱۸۰). در فرهنگ پهلوی نیز می‌زد<sup>۳</sup> به معنای نذر و قربانی به کار رفته است (مکنزی، ۱۳۷۹؛ ۲۸۲). در زبان‌های اروپایی واژه «*Sacrifice*» تقریباً معادل قربانی است (مصاحب، ۱۳۸۰؛ ۲/ ۲۰۳۳ - ۲۰۳۴). این واژه از ریشه لاتین به معنای «مقدس کردن»، عمدتاً آیین ذبح کردن یک حیوان و انتقال لاشه آن، به فضای یک معبد یا مکان مقدس است (گواهی، ۱۳۹۰؛ ۷۱۰). قربانی کردن بخش مهمی از مراسم آیینی در تمدن‌های باستانی را تشکیل می‌داد و این عمل با شیوه‌های خاصی انجام می‌شد. با توجه به دیرینگی و پایداری سنت قربانی در تمدن‌های شرق باستان جهت روشن شدن میزان تأثیر پذیری ساسانیان از فرهنگ‌های پیشین مرور مختصری بر سابقه قربانی و نحوه انجام آن در ایران و تمدن‌های همجوار می‌شود.

---

<sup>۲</sup> Myyazd

<sup>۳</sup> Mēzd

## الف- شواهدی از پیشینه قربانی در بین‌النهرین باستان

ریشه دیرینگی آیین‌ها و مراسم قربانی در ادیان ایران باستان به تمدن‌های بین‌النهرین باز می‌گردد. الواح گودئا (یکی از پادشاهان سومر) مربوط به اواسط هزاره سوم پ.م به فهرست قربانیانی برای خدایان اشاره می‌کند (بهزادی، ۱۳۹۱؛ ۱۷۷). به استناد تصاویر و کتیبه‌های نقر شده بر نقش‌برجسته‌ها در تمدن بابل (هزاره سوم پ.م) حیواناتی مانند بره و گوسفند قربانی می‌شده‌اند (مجیدزاده، ۱۳۹۲؛ ۲/ ۱۸۴)؛ همچنین کتیبه‌های آشوری که اهدای قربانی توسط شلمنصر سوم (۸۲۵-۸۶۰ پ.م) را به تصویر کشیده، به دیرینگی برگزاری مراسم قربانی در تمدن‌های بین‌النهرین اشاره می‌کند (بهزادی، ۱۳۹۱؛ ۱۳۲). در باور اکثر مردم بین‌النهرین انسان موظف به مراقبت از خدا و رفع احتیاجات او بود. بنابر این باید زمین را کشت کرده و جانوران را به منظور قربانی کردن برای خدا پرورش دهد. ترس از خدا نخستین وظیفه مذهبی ساکنان بین‌النهرین و دعا و نماز و قربانی از دیگر وظایف بود. دعا سبب خشنودی خدا، نماز موجب رهایی انسان از گناه و قربانی افزایش عمر را به همراه داشت (مجیدزاده، ۱۳۹۲؛ ۲/ ۱۸۳-۱۸۴). سومری‌ها به گروهی از ارواح بد، عفریت‌ها و جن‌ها اعتقاد داشتند و برای محفوظ ماندن از شر آن‌ها قربانی کرده و نذر و پیشکش اهدا می‌کردند. همچنین برای سلامتی و حفظ خانواده دعا و نیاز نثار می‌کردند (پیرنیا، ۱۳۹۰؛ ۱/ ۱۰۲). در آشور نیز شاه روحانی اعظم به شمار می‌آمد و حضورش در بسیاری مراسم عمومی، از جمله در نیایش‌های الهی و قربانی برای خدایان الزامی بود؛ اما او نیز سخت پرستش می‌شد و برایش قربانی می‌کردند و چون خدایان مقدس می‌داشتند (بهار، ۱۳۹۰؛ ۱۶۵). قربانی غذای تعارفی به خدایان محسوب می‌شد که با بخورهای سوزاندنی گیاهان خوشبو همراه بود. جانور قربانی معمولاً گوسفند یا بره بود که پس از کشتن، سهمی از قربانی که شامل ران راست، قلوه‌ها و تکه‌ای کباب بود، برای خدا در نظر گرفته می‌شد (مجیدزاده، ۱۳۹۲؛ ۲/ ۱۸۴).

## ب- شیوه قربانی در نزد اقوام هندی - ایرانی

دیرینگی همزیستی اقوام هندی و ایرانی در کنار یکدیگر میراثی پرمایه از اساطیر، عقاید و آداب و رسوم مشترک در میان این اقوام را بر جای گذاشت که پس از جدایی آن‌ها نیز تداوم یافت (باقری، ۱۳۹۲؛ ۱۹-۲۰). آریایی‌های هند در مراسم خود به وفور حیوانات را قربانی و گوشت آن‌ها را با وجد و سرور استفاده می‌کردند (تاج‌بخش، ۱۳۹۳؛ ۱/ ۷۷). در سرودهای ریگ‌ودا عمل قربانی برای جلب توجه ایزدان اهمیت شایان دارد و خدایان موجودات مهربان و خیرخواهی هستند که اشتهای سیری ناپذیری به قربانی دارند. در این قربانی‌ها حیوانات ذبح شده و مواد حیوانی تقدیم یا مواد خوراکی و غیر حیوانی اهدا می‌شود. در این مراسم، قربانی تقدیمی و نثار با خواندن سروده‌هایی مقدس می‌شود (جلالی نایینی، ۱۳۷۲؛ ۶۵).

متن پهلوی شایست ناشایست به شیوه کهن قربانی کردن در نزد هند و ایرانی‌ها اشاره کرده که در آن قربانی همراه با یسنا خوانی انجام می‌گرفت. قربانی را قبل از خواندن یسنا (۸) به یزشگاه می‌آوردند و پس از کشتن و پختن آن، هنگام خواندن یسنا (۳۴)، از هفت هات از آن چاشنی می‌گرفتند (مزدپور، ۱۳۹۰؛ ۱۴۹). در بند ۱۳۲ ریگ‌ودا نیز چنین آمده است:

«خدایانی که در اینجا حاضرید این قربانی کامل به شما تقدیم می‌شود،  
سرور و خوشبختی مشهور و گله‌های گاو و اسبان به ما عطا فرمایید. در ستایش،  
من به آن قربانی کننده پر حرارت که شیره سوما<sup>۴</sup> می‌ریزد و ندورات تقدیم می‌دارد  
ثروت می‌بخشم» (جلالی نایینی، ۱۳۷۲؛ ۱۳۲).

ایرانیان و هندوان برای هر ایزدی حیوان مخصوص آن ایزد را قربانی می‌کردند. با آیینی خاص، آن ایزد را با ذکر نام فرا می‌خواندند تا به نیایشی که به درگاهش می‌شود، گوش فرا داشته و پیشکش و هدیه ارادتمندان خویش را دریافت کند. مشخص نیست دقیقاً کدام حیوان

---

<sup>۴</sup> -Suma

به کدام ایزد اختصاص دارد؛ اما برای ایزد مهر هر حیوانی از هر رنگ را که باشد (خواه گاو شیری، گاو نر، گوسفند، بز یا حتی مرغ و خروس خانگی) می‌توان قربانی کرد (یشت ۱۰، بند ۱۱۹، قلی‌زاده، ۱۳۳۸، ۱۳۹۲). با توجه به منابع نوشتاری کهن، ریگ‌ودا و اوستا رسم قربانی کردن در نزد اقوام هند و ایرانی ریشه مشترک داشته و قربانی را با وجد و شادی در جهت رضایت خدایان تقدیم می‌کردند و نثار قربانی با خواندن سروده‌ها جنبه تقدس پیدا می‌کرد.

### پ-دیدگاه زردشت در مورد قربانی حیوانات

سنت قربانی بخشی جدایی‌ناپذیر از مراسم تمدن‌های باستانی را تشکیل می‌داده است. تقدیم فدیة و قربانی که در آن خون جانور ریخته می‌شود، در ایران باستان معمول بوده و پیش از دوره زردشت همواره پس از نیایش‌ها در کنار توده‌های بزرگ آتش، اسب، گاو و گوسفند به تعداد ده هزار و صد هزار قربانی انجام می‌شد و پس از اینکه سهم آتش داده می‌شد، بقیه بین مستمندان و نیایشگران پخش می‌شد و با همین گوشت قربانی، قسمت دوم مجالس جشن، یعنی سور و میهمانی برگزار می‌شد (یا حقی، ۱۳۹۴؛ ۶۴۸-۶۴۹). اگرچه به نظر می‌رسد ارقام یاد شده در مورد تعداد قربانی‌ها با اغراق همراه است، سنت قربانی در میان اقوام و فرهنگ‌های مختلف متداول بوده است. با ظهور زردشت در برخی از رسوم رایج از جمله عمل قربانی تغییراتی به وجود آمد که گاه با مقاومت جامعه نیز روبه‌رو شد. بر اساس آموزه‌های زردشتی، حیوانات با توجه به سودمندی و نقشی که در زندگی انسان بر عهده دارند مورد توجه و احترام قرار داشته‌اند و در متون اوستایی از تقدس برخی از آن‌ها یاد شده است. در بندهای ۱ و ۲ یسنا هات ۳۹ چنین اشاره شده است:

«این چنین می‌ستاییم روان‌های خود و روان‌های چهار پایان را که مایه زندگی ما هستند، که ما برای آن‌هاییم و آن‌ها برای ما» یا «روان‌های چهارپایان سودمند دشت و صحرا را می‌ستاییم... و روان حیوانات وحشی را، آن‌هایی که بی‌آزارند (ترجمه دوستخواه، ۱۳۹۲؛ ۲۰۶/۱).

زردشت که خود را پشتیبان جانوران سودمند می‌دانست به دنبال افراط در قربانی اسب، گاو و گوسفند که طی مراسم و جشن‌های باستانی انجام می‌شد، موضع گرفته و مخالفت خود را اعلام کرد، چرا که در نتیجه این قربانی‌ها اقتصاد جامعه دچار آسیب شده و قحطی‌های بزرگ روی می‌داد (کورت، ۱۳۹۶: ۳۹). در این راستا زردشت با همه آداب و رسوم و شعائر و معتقدات حتی نظام جامعه خود به مبارزه برخاست. او با کاویان یا کاهنانی که با غارت و اعمال زور، شبانان و مرتع داران را به نابودی تهدید می‌کردند وارد نبرد شد و در مقابل قربانی‌های خونین و مستی طلبی‌های آن‌ها اعلان جنگ داد (آشتیانی، ۱۳۷۱: ۶۸). در گاتاها بر ضد قربانی‌های خونین سخن گفته شده و این عمل نکوهش شده است (رضی، ۱۳۵۹: ۶۶۶). در بند ۱۲ هات ۳۲ گات‌ها آمده است:

«آن‌ها با آموزش نادرست کوشش می‌کنند مردم را از انجام کار نیک و شایسته بازدارند و با گفتار فریبنده مردم را گمراه ساخته و زندگانی آن‌ها را تباه سازند. آنان در اثر کج اندیشی، گرگان درنده‌ای چون گرهما<sup>۵</sup> و کرپان‌ها<sup>۶</sup> را بر راستان و پاکان برتری داده و برای هواخواهان دروغ آرزوی سروری می‌کنند. ولی مزدا، خداوند خرد، برای آنان کیفر سختی مقرر داشته است» (آذرگشنسب، ۱۳۹۱: ۹۵).

بسیاری از پژوهشگران بر این عقیده‌اند که در بندهای ۱۰ تا ۱۴ این هات زردشت کشتار گاو و گوسفند (را) که پیروان دیویسنا از برای خشنودی خدایان خود به جای می‌آورند، نکوهیده است (پورداوود، ۱۳۹۴: ۳۸۷، دوستخواه، ۱۳۹۲: ۱/ ۲۵). در مقابل این تفاسیر از گاتاها که به دیدگاه زردشت در نهی انجام قربانی عقیده دارند گروهی دیگر از پژوهشگران بر این باورند که ترجمه‌های متفاوت ارائه شده از گاتاها مشخص نیست از متن واحدی صورت

<sup>۵</sup> گرهما و کرپان دشمنان دین مزدا پرستی

<sup>۶</sup> Karb

گرفته باشد. این گروه بر این باورند در گاتاها از حیوانی نام برده نشده و هیچ بندی در آن وجود ندارد که به صراحت قربانی گاو و دیگر چهارپایان و پرندگان را ممنوع کرده باشد. به همین خاطر امروزه پژوهشگران آیین زردشت با رد شواهد گاهانی ممنوعیت کلی قربانی را نپذیرفته و با نظر به جایگاه ویژه قربانی در میان پیروان ادیان آسمانی بر این باورند که زردشت با این سنت مخالفتی نداشته است و فقط تعداد زیاد قربانی را نهی کرده است (نوادری، ۱۳۹۸؛ ۲۵۴-۲۵۶). در واقع زردشت به دستور پیشین خود صورت معتدل‌تری داده زیرا در قسمت متأخر اوستا و نیز در دوره بعد از زردشت بارها از قربانی حیوانات در مراسم زردشتی سخن گفته شده است. از جمله این موارد می‌توان به یسنا در قسمت متأخر اوستا، کتیبه شاپور اول ساسانی که بر قربانی کردن گوسفند اشاره کرده و نیز به سنت جاری میان زردشتیان در دوره کنونی که قربانی را امری رایج می‌دانند، استناد کرد (لسان، ۱۳۹۴؛ ۶۳). با مخالفت زردشت که مبتنی بر دلایل مختلف بود اصلاحاتی در جامعه پدید آمد و از شدت قربانی‌های خونین کاسته شد. هدف زردشت از اصلاحات جلوگیری از افراطی‌گری‌ها و منع خشونت و ایجاد جامعه‌ای سالم بوده است.

زردشت مخالف افراط در خونریزی حیوانات بود و شاید همین قربانی‌های بیش از حد گاو سبب ایجاد قداست گاو شده است (تاج بخش، ۱۳۹۳؛ ۷۸ / ۱). قربانی حیوانات که جزئی از رسوم بود نه تنها هیچ‌گونه بهره اجتماعی نداشت بلکه بزرگترین لطمه را نیز به اقتصاد جامعه وارد می‌ساخت. در بعضی مواقع گوشت این حیوانات سوزانده می‌شد تا دود آن به خدایان برسد. علاوه بر این در آداب قربانی، نوشیدن هوم و عربده کشیدن با حرکات وحشیانه و رقص‌های خلسه‌آور جز بیدار کردن صفات حیوانی و بدوی نتیجه‌ای نداشت. زردشت بهترین نیاز را عمل نیک و درست معرفی و اعلام کرد اهوره‌مزدا نیازمند قربانی و خون گاو و گوسفند نیست، یگانه پرستشی که به پیشگاه وی پذیرفته می‌شود نماز راستی است، هر آنکه زمین آباد کند و به کشت و زرع پردازد و از چهارپایان سودمند نگهداری نماید خداوند را از خود خشنود سازد و در این جهان و جهان دیگر پاداش یابد (آشتیانی، ۱۳۷۱؛ ۲۰۰-۲۰۱). از

نظر زردشت نوشیدن هوم که باعث مستی می‌شد و اصولاً نوشیدن مسکرات نیز عملی نادرست و اهریمنی بود (ولی و بصیری، ۱۳۷۹؛ ۱۸۸، ۱۹۰). مؤید این گفتار در (یسنا ۳۲، بند ۱۴ و یسنا ۴۸، بند ۱۰) نمایان است که زردشت با قربانی‌های خونین و نوشیدن هوم مخالف بوده و برگزار کنندگان آن‌ها را نکوهش کرده است. همچنین وی اجرای مراسم قربانی به هنگام شب را تحریم کرده است (مولایی، ۱۳۹۳؛ ۴ / ۳۹۰). در یسنا ۲۹ روان گاو از رفتاری که با او می‌شود مویه می‌کند. زردشت، جمشید را نیز احتمالاً به این دلیل نکوهش می‌کند که به انسان خوردن گوشت را توصیه کرده است (یسنا ۳۲، ۸). در جمع‌بندی دیدگاه زردشت نسبت به عمل قربانی می‌توان گفت او انجام قربانی را به شکل معتدل پذیرفته و جای تردیدی نیست که پس از زردشت این سنت همچنان پا برجاست.

### ت-شیوه قربانی در میان سکاه و ماساژت‌ها

سکاه و ماساژت‌ها از اقوامی بودند که با ایرانی‌ها ریشه مشترک داشتند و مانند آن‌ها برای خدایان قربانی می‌کردند. هرودوت در مورد مذهب ماساژت‌ها می‌گوید:

«فقط خورشید را می‌پرستند و به خاطر آن اسب قربانی می‌کنند و علت اینکه اسب قربانی می‌کنند این است که می‌خواهند سریع‌ترین موجود از موجودات فناپذیر را به سریع‌ترین خداوند از بین خداوندان تقدیم کنند» (۱۳۸۹؛ ۱ / ۲۰۴).

وی درباره نحوه انجام قربانی سکاه نیز می‌گوید:

«مراسم قربانی در تمام تشریفات و برای تمام خدایان مشابه و به ترتیب زیر است: پنجه‌های قدامی حیوان را می‌بندند و سپس او را در جای خود قرار می‌دهند. کسی که باید عمل قربانی را انجام دهد پشت سر حیوان قرار می‌گیرد و سر ریسمان را می‌کشد و حیوان را بر زمین می‌زند. وی در موقعی که حیوان در حال افتادن روی زمین است نام خدایی را که حیوان برای او قربانی می‌شود بر زبان جاری می‌کند و پس از آن ریسمانی به گردن حیوان می‌بندد و چوب‌دستی از آن می‌گذراند و سپس این چوب‌دست را می‌چرخاند و بی‌آنکه

آتش روشن کند یا تشریفات مقدماتی دیگری انجام دهد یا غسلی صورت گیرد حیوان را خفه می‌کند، همین که قربانی خفه شد پوست آن را می‌کنند و به طبخ آن مشغول می‌شوند» (کتاب چهارم، بند ۶۰).

بنا بر نوشته‌های مورخان یونانی رسم قربانی کردن برای خدایان در نزد سکاها و ماساژت‌ها که با ایرانیان ریشه مشترک داشتند، بدون تشریفات خاصی اجرا می‌شده و به نظر می‌رسد شیوه قربانی به شکل خفه کردن حیوان با ریسمان بوده است.

### ث- شیوه قربانی در دوره ماد و هخامنشی

مادها و پارس‌ها عناصر طبیعی مانند خاک، آسمان، آب، آتش، رودها و کوه‌ها را مقدس می‌شمردند و طبق باورهای مشترکی که داشتند، قربانی کردن حیوانات را در مراسم مذهبی به جای می‌آوردند. مراسم پرستش و قربانی آن‌ها عبارت از ریختن زوهر<sup>۷</sup> بر آتش مقدس که در آتشدانی می‌سوخت یا قربانی حیوانات بود (بروسیوس، ۱۳۹۲؛ ۹۴).

هرودوت به رسم قربانی در میان مادها چنین اشاره کرده است:

«آستیگ پادشاه ماد از هارپاگ خواست در مراسم قربانی و ضیافتی که به افتخار خدایان ترتیب می‌دهد شرکت کند» (۱۳۸۹؛ ب، ۱/ ۱۵۵).

گزنفون در کورش‌نامه مراسم قربانی پارس‌ها را چنین نقل کرده است:

«کورش پس از مراجعت از هفتمین مسافرت خویش بنا بر رسم و آیین پارسیان قربانی‌های متعدد در راه خدایان ایثار کرد و به ستایش و نیایش پرداخت» (۱۳۹۲؛ ۲۶۶).

همچنین در بند ۱۳۲ از کتاب یکم هرودوت نیز آمده است:

---

\* زوهر یا زوهر: یا آب مقدسی که در معابد زردشتی هنگام مراسم دینی مصرف می‌شود (یاحقی، Zohr<sup>۷</sup>).

«پارس‌ها برای قربانی کردن نه قربانگاه می‌سازند و نه آتش روشن می‌کنند. برای این کار، نه شراب می‌افشانند، نه نی می‌زنند، نه از نوار باریک یا نان جو استفاده می‌کنند. کسی که می‌خواهد برای یکی از ایزدان قربانی کند، قربانی را به جای پاکیزه‌ای می‌برد و پس از آنکه روی کلاه نمدی خود تاجی معمولاً ساخته شده از گیاه مُورد نهاده، به نیایش آن ایزد می‌پردازد. او اجازه ندارد هنگام قربانی کردن تنها برای خود خیر و برکت بخواهد؛ بلکه باید برای نیک‌بختی همه ایرانیان و شاه نیایش کند؛ زیرا خود جزئی از آنان است. وقتی گوشت قربانی را تکه تکه کرد و آن را پخت، بستری از لطیف‌ترین گیاهان که معمولاً شبدر است، فراهم می‌سازد و همه گوشت‌ها را به دقت روی آن می‌گستراند، سپس مغی در کنار او می‌ایستد و به خواندن سرودی در تبارنامه خدایان می‌پردازد؛ بدون حضور مغ کسی حق قربانی کردن ندارد. مرد قربانی کننده، گوشت را با خود می‌برد و به دلخواه از آن استفاده می‌کند» (۱۳۸۹؛ الف ۱/۱۶۳).

در مورد اجرای مراسم قربانی، بویس به نکته جالب و ظریفی در مورد پیوند حیوان با اصل خود اشاره می‌کند و می‌گوید: ایرانیان از فرش علف (برسم)<sup>۱</sup> برای زمین قربانگاه استفاده می‌کنند. علف را زیر پای حیوان قربانی پهن کرده، لاشه پوست کنده را روی آن می‌انداختند تا تبرک شود؛ زیرا اعتقاد داشتند اصل جسم حیوان قربانی شده از گیاه است و با این کار (مغ) دوباره حیوان را با اصل خود پیوند می‌دهد. از این گذشته می‌پندارند چون ایزد به عنوان میهمان برای شرکت در ضیافت حضور پیدا می‌کند، روی آن می‌نشیند (بویس، ۱۳۹۳؛ الف ۱/۱۹۷).

استرابو به نکته قابل توجهی در مورد قربانی کننده اشاره می‌کند و می‌گوید:

---

۱- علف در گذشته «بارسمان Barsman» و امروزه «برسم Barsam» نامیده می‌شود.

«مرد قربانی کننده سهمی برای ایزد به جا نمی‌گذارد؛ زیرا بر این باور

است که ایزد تنها خواهان روح قربانی است و نه چیز دیگر» (۱۳۹۶؛ ۳۲۳-۳۲۴).

استرابو همچنین به شیوه سر بریدن قربانی و اصل مهم حفاظت از پاکیزگی آب اشاره کرده است. بر این اساس به هنگام قربانی کردن برای آب می‌بایست نزدیک دریاچه یا رودخانه یا چشمه‌ای می‌رفتند و نزدیک آن گودالی حفر کرده و آنگاه قربانی را سر می‌بردند و مراقب بودند تا آب با خون آلوده نشود (همان، ۳۲۴). در مورد نحوه قربانی کردن از روایت استرابو استنباط می‌شود که حیوان قربانی روی بستری از گیاه مُورد نهاده می‌شود و پس از آنکه مغ آن را با دسته شاخه‌ها لمس می‌کرد، سرش را می‌بردند (قلی‌زاده، ۱۳۹۲؛ ۳۳۹).

علاوه بر متون کلاسیک، متون باروی تخت‌جمشید، مهرهای بر جای مانده، اسناد و متون مربوط به پرداخت‌ها از دوره هخامنشی به قربانی اشاره دارند. از جمله مراسم کُن<sup>۹</sup> که توسط پارسیان و ایلامی‌ها اجرا می‌شده است. در مراسم مزبور پیشکش و قربانی در قالب خوراک و نوشیدنی بوده که شامل چهارپایان کوچک، گندم، آرد، انجیر، خرما، شراب و آبجو بوده است (رزمجو، ۱۳۹۲؛ ۳۳۳). به استناد شماری از نقوش مهرهای استوانه‌ای نیز قربانی کردن جانوران در دوره هخامنشی رایج بوده است. از متون باروی تخت‌جمشید چنین بر می‌آید که پارسیان برایخدایان جرعه افشانی می‌کرده‌اند و قربانی کردن جانوران توسط روحانیونی به نام شتین انجام می‌گرفته است (بروسیوس، ۱۳۹۲؛ ۲۳۱-۲۳۲). شتین‌ها<sup>۱۰</sup> مراسم قربانی کردن برای بسیاری از خدایان از جمله اهوره‌مزدا را اجرا می‌کرده‌اند. انجام این مراسم تحت نظارت سازمان اداری هخامنشی بوده است. چنانکه فرنکه (عموی داریوش اول) به عنوان مسئول امور قربانی، جانوران لازم برای آیین‌های قربانی را تهیه می‌کرد و در جشن‌های مذهبی، ترتیبی

<sup>۹</sup> Lan

<sup>۱۰</sup> Šatin - مسئول اجرای قربانی برای خدایان بیگانه‌ای بودند که در پارس پرستش می‌شدند.

می‌داد تا کارگران شرکت کننده در مراسم سهم ویژه‌ای از گوشت قربانی دریافت کنند(کخ، ۱۳۸۹؛ ۴۶).

نکته قابل یادآوری این است که در آیین‌های پرستش رسمی شاه حضور داشته و نقش اصلی را ایفا می‌کرده است و قطعه‌ای از گوشت قربانی و پیشکشی را به خدایان مورد ستایش اختصاص می‌داد(بریان، ۱۳۸۱؛ ۱ / ۳۷۱). به نظر می‌رسد نوع حیوانات قربانی مشخص بوده چنانکه در جیره آرامگاه کورش بدان اشاره شده است. در کتاب آریان آمده کمبوجیه هر روز یک گوسفند و هر ماه یک اسب برای روان پدرش کورش قربانی می‌کرد(لولین - جونز، ۱۳۹۴؛ ۳۱۷). علاوه بر قربانی یک گوسفند، کمبوجیه روزانه نان و شراب نیز به آرامگاه پدرش تقدیم می‌کرد(بویس، ۱۳۸۱؛ ۱۳۸). اما کورش به عنوان بنیانگذار شاهنشاهی مورد ویژه‌ای بود، هیچ جا اشاره‌ای وجود ندارد که برای شاهان دیگر ایران پس از مرگ چنین تشریفاتی انجام داده باشند(کورت، ۱۳۹۶؛ ۹۸). متون و داده‌های باستان شناختی آگاهی‌های متفاوتی در مورد شیوه انجام قربانی در دوره هخامنشی ارائه می‌دهند.

در سالنامه نبونید که به عنوان یکی از اسناد کهن بابلی هم دوره با پادشاهی کورش هخامنشی است، چنین نقل شده:

«کورش برای ساکنان بابل وضعیت صلح برقرار کرد. او گله بزرگی را با تبر

ذبح کرد و گوسفندان نر جوان آسلو<sup>۱۱</sup> زیادی را سر برید»(ارفعی، ۱۳۸۹؛ ۲۴).

هرودوت در بند ۱۲۶ از کتاب یکم به شیوه کشتار حیوانات که سر بریدن بوده،

اشاره می‌کند:

«کورش برای آماده ساختن سپاه خویش برای حمله به مادها برای ایشان گاو و

گوسفند سر برید»<sup>۱۲</sup>(۱۳۸۹؛ ب ۱ / ۲۱۲).

---

<sup>۱۱</sup> aslu

همچنین کتزیاس به انجام قربانی در دوره هخامنشی اشاره کرده است:

«کمبوجیه نذر قربانی به جای آورد و از حیواناتی که قربانی کرده بود، خونی جاری نشد» (لولین - جونز و رابسون، ۱۳۸۹؛ ۲۱۵).

دو نگاره تاریخی نیز همراه با تصویر حیوان قربانی و روحانی مجری مراسم، سند گویایی است که به نظر می‌رسد از شیوه کشتن قربانی سخن می‌گویند.

در نگاره‌ای از ناحیه بایزید<sup>۱۳</sup> دو روحانی با جانوری برای قربانی به تصویر کشیده شده‌اند. یکی از روحانیان چوبی گرد در دست دارد که برای کوبیدن به سر حیوان و بیهوش کردن او پیش از قربانی به کار می‌رفته است (رجبی، ۱۳۹۱؛ ۳۳۲). در نگاره داسکیلون<sup>۱۴</sup> نیز دو روحانی با لباس مادی در برابر محراب به همراه سر یک گاو و قوچ قربانی شده تصویر شده‌اند (رمزجو، ۱۳۹۲؛ ۳۳۱). به استناد مهری که از تخت جمشید به دست آمده مجری مراسم قوچ کوهی را با دست راست و خنجر را با دست چپ گرفته است. این تضاد در بر دارنده این نکته است که شیوه اجرای آیین‌ها در تمام مناطق شاهنشاهی الزاماً یکسان نبوده است (بریان، ۱۳۸۱؛ ۱ / ۳۷۷-۳۷۸). این آداب و رسوم در سرزمین‌های تحت حاکمیت فرمانروایان ایرانی مانند کاپادوکیه نیز قابل ردیابی است. استرابو به آیین‌ها و مراسم قربانی در این سرزمین همراه با شیوه کشتن قربانی که به چشم خود دیده چنین اشاره می‌کند:

۱۲ در ترجمه هادی هدایتی روش سربردن آمده اما در ترجمه ثاقب‌فر تنها به کشتار اشاره شده

است (هرودوت، ۱۳۸۹: ب، ۱ / ۱۶۰، ترجمه ثاقب‌فر) ۲

۱۳ ناحیه مرزی ایران و ترکیه

۱۴ مرکز ساتراپی فریگیه در شمال غربی آسیای صغیر، محوطه باستانی در استان بالیکسیر ترکیه امروزی

« در کاپادوکیه فرقه بزرگی از مُغان وجود دارند که پیریتی<sup>۱۵</sup> خوانده می‌شوند، در آنجا معابد فراوانی برای ایزدان پارسی برپاست، حیوان نذری را مردم با شمشیر نمی‌کشند، بلکه او را با چماقی هلاک می‌کنند» (۱۳۹۶؛ ۲۲۳).

با توجه به گزارش‌های مورخان یونانی، متون باروی تخت‌جمشید، نقوش مهرهای استوانه‌ای و نگاره‌ها و سالنامه موجود، استنباط می‌شود که در دوره مادها و هخامنشیان آیین‌های مذهبی و دینی و مراسم مختلف همراه با قربانی کردن حیوانات مرسوم بوده؛ که با توجه به وسعت قلمرو هخامنشی، اختلاط و آمیزش فرهنگ‌ها و ادیان مختلف به روش‌های متفاوتی انجام می‌گرفته است. شیوه‌های انجام قربانی در این دوره سر بریدن با شمشیر، ضربه زدن با چماق بر سر حیوان و بیهوش کردن آن بوده است. همچنین از تبر برای جدا کردن سر حیوان استفاده می‌شده است.

#### د- قربانی در دوره ساسانی

در شاهنشاهی ساسانی اختلاطی از اقوام با فرهنگ‌ها و ادیان و باورها با آداب و رسوم خاص خود می‌زیستند. آیین‌ها و مراسم قربانی که در ایران باستان سابقه‌ای کهن داشت در این دوره به اوج رسید. خاندان ساسانی آیین‌های مذهبی خود را بر اساس آموزه‌های زردشتی به جای می‌آوردند و در مقابل محراب آتش برای پیروزی‌هایشان و پادشاهان گذشته قربانی می‌کردند (بروسیوس، ۱۳۹۲؛ ۲۴۲). متن کتیبه شاپور یکم در کعبه زردشت سند مهمی از داده‌های تاریخی است که به وضوح به مقدار و نوع، همچنین هدف از انجام قربانی‌ها اشاره کرده است. بر این اساس شاپور به یمن پیروزی‌هایش آتشکده‌هایی احداث کرد و هزار گوسفند یک ساله از محل اضافه درآمد به این آتشکده‌ها اختصاص داد و مقرر کرد روزانه گوسفندی برای روان هر یک از پادشاهان گذشته و پادشاه حاضر و خانواده او و دیگر

---

<sup>۱۵</sup> آتش فروزان

فرمانروایان حکومتی قربانی شود (بندهای ۲۹-۱۷، تحریر پارتی، عریان، ۱۳۸۲؛ ۷۲-۷۳). از دیگر آثار بر جای مانده که به تداوم سنت قربانی اشاره دارد به بنای یادبودی می‌توان اشاره کرد که ترکیبی از دو محراب آتش / آتشدان و پیکره‌ای از شاپور اول و دو ستون سنگی است که در مرکز شهر بیشاپور ساخته شده بود (گیرشمن، ۱۳۷۹؛ ۱ / ۲۲-۳۳). برای توصیف بخشی از این بنای یادمانی گیرشمن واژه *Lautel du feu* را به کار برده است (۱۹۷۱؛ ۱۷). این واژه را به فارسی می‌توان محراب یا قربانگاه آتش معنا کرد. همچنین مشکور در معرفی این بخش از بنا واژه قربانی آتش را به کار برده است و سرافراز این بنا را جایگاه نذورات نیز نامیده است (حسنی، ۱۳۹۹؛ ۵۹۰؛ مشکور، ۱۳۶۷؛ ۱ / ۱۹۷؛ سرافراز، چایچی امیرخیز و سعیدی، ۱۳۹۳؛ ۲۱۳).

مجری آیین‌های دینی نیز همانند گذشته روحانیون زردشتی بودند. با توجه به رابطه نزدیک و درهم تنیده دین و حکومت در دوره ساسانی به ویژه پس از روی کار آمدن کرتیر موبد، انجام آیین‌های دینی به شکل فزاینده‌ای گسترش یافت؛ به گونه‌ای که کرتیر در کتیبه خود در کعبه زردشت (بندهای ۹-۱) اشاره می‌کند به پاس خدماتش نسبت به ایزدان و شاپور شاهان شاه، از سوی وی برای خدمتگزاری به ایزدان در همه کشور مأموریت یافته است (عریان، ۱۳۸۲؛ ۱۹۱-۱۹۲). بر این اساس روحانیت زردشتی دارای ساختاری قدرتمند شد و از امتیازات فراوانی نیز بهره مند گردید. کرتیر در بندهای ۱۵ تا ۱۸ این کتیبه آگاهی می‌دهد، در مدت یک سال تعداد ۶۷۹۸ جشن برای ایزدان برگزار کرده و با دارایی خویش در مکان‌های بسیاری آتش بهرام نشانده و اشاره به انجام وقف‌نامه، کتاب و سند یا هر نامه دیگری دارد که انجام همه آن‌ها را به خود نسبت داده است (همان؛ ۱۹۵۳، *Sprengling*؛ ۳۹۴). به نظر می‌رسد به دلیل سیاست اتحاد دین و دولت در دوره ساسانی، این روحانی نفوذ و قدرت سیاسی و مذهبی فراوانی در نزد شاهان ساسانی داشته و همچنین مجری مراسم جشن‌ها و آیین‌های مذهبی بوده است و به یقین آیین‌ها و مراسم قربانی کردن برای ایزدان در جشن‌ها و مناسبت‌های مختلف بخش جدایی‌ناپذیر این مراسم بوده است.

مراسم قربانی توسط مغان و با آلات و ادوات انجام می‌شد. مغان مأمور اجرای مراسم قربانی، چوب دستی در دست داشتند که اورور<sup>۱۶</sup> نامیده می‌شد و با این چوب دستی‌ها آنقدر به سر گاو مورد قربانی می‌کوفتند تا گاو می‌مرد (رضی، ۱۳۷۶؛ ۶۱۳/۲). حیوانی که در دوره ساسانیان به تعداد زیاد قربانی می‌شد، گوسفند بود. چنانکه در کرده ۶ و ۷ آبان یشت به تعداد صد اسب، هزار گاو و ده هزار گوسفند اشاره شده است (مولایی، ۱۳۹۸؛ ۶۱-۶۲). همانگونه که اشاره شد کتیبه کعبه زردشت نیز به قربانی کردن گوسفند اشاره کرده است. با توجه به تنوع متون زردشتی که در دوره ساسانی به ویژه در اواخر دوره یا پس از آن طی قرون ۷ تا ۱۱ میلادی نگاشته شده است، نظریات مختلفی در مورد عمل قربانی و نحوه انجام قربانی به چشم می‌خورد که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

### ویژگی‌ها و آداب مراسم قربانی بر اساس متون زردشتی

قربانی کردن بخشی از مراسم و آیین‌های دینی را تشکیل می‌داده، چنانکه در یسنا به چگونگی برگزاری مراسم اشاره شده است. همچنین در دستورهای دینی مکتوب مانند شایست ناشایست، قربانی کردن گوسفند برای خدایان و ایزدان، فرشتگان، برخی از مردم، موجودات و ارواح بزرگان زردشتی در مراسم دعا و نیایش از جمله اعمال شایسته و نیک دانسته شده است (فصل ۱۱، بند ۴). در هفت‌یسنا (هات ۳۹، بند ۱-۲) آمده که موبد هنگام سر بریدن حیوان سرودهایی مخصوص ذبح حیوان قربانی تلاوت می‌کند. بنا بر روایات داراب هرمزد یار، جهت ذبح چهارپایان برای میزد گهنبار و زور آتش وره‌رام، باید هیربیدی پاک و شایسته و برش‌نوم<sup>۱۷</sup> کرده و پَنام<sup>۱۸</sup> بسته پس از خواندن چند نیایش و خشنودی خواستن از بهمن امشاسپند، با

<sup>۱۶</sup> -urvara

<sup>۱۷</sup> Baršnūm پاک کردن تن و جامه آلوده به مردار

<sup>۱۸</sup> Panām دهان بندی که زردشتیان به جهت نیالودن آتش بر دهان می‌بندند

استفاده از کاردی تیز هرچه زودتر حیوان را سر ببرد و سپس دست و کارد را بشوید (مانکچی، ۱۹۲۲؛ ۲۶۱/۱).

همچنین در این متن به انجام قربانی برای روان درگذشتگان، چنین اشاره شده است. در بامداد روز چهارم سر گوسفندی را می برند و چربی او را برآتش بهرام می گذارند، این فدیة برای آن است که آتش فرنبغ<sup>۱۹</sup> در سر پل چینود حاضر شود، کار آن روان و آسان گذرد (قلی زاده، ۱۳۸۷؛ ۳۹-۴۰). در متن نیرنگستان آمده است:

« چون گوسفند نذر کردند زوت چون عرق کند و چون صحبت کند و چون به طبیعت پاسخ دهد اگر گوسفند کشته نشده است نباید آن را کشت و چون اگر کشته شود زوهر تقدیم نگردهد » (علیشاهی، ۱۷۴؛ ۱۳۸۵).

گوسفندی که در مراسم یشت کشته می شود اندام های آن به ایزدان تعلق می گرفت:

« پس گوشودای (اندام) آن را باید چنین بخش کرد: آرواره، زبان و چشم چپ از آن ایزد هوم، گردن از آن ایزد اردیبهشت، سر از آن ایزد وایو، بازوی راست از آن ایزد بانو اردویسور آناهیتا، بازوی چپ از آن فروهر گشتاسب، پشت از آن رثوبرزد، پهلوی از آن مینوهای ماده فروهر پرهیزکاران مردمان ساده، شکم از آن سپندارمذ، شُش از آن فروهر ارتشتاران، جگر از آن شهریور، سپرز از آن مانسر سپندر، چرب روده از آن فروهر پرهیزکاران، دنبالچه از آن فروهر سپتیمان زردشت است؛ هرچه از ایشان باقی مانده از آن دیگر امشاسپندان است » (مزدایور، ۱۳۹۰؛ ۱۴۶). این مطلب در فصل ۶ دینکرد هشتم نیز آمده است.

---

<sup>۱۹</sup> ādur farrnbāg

هوشیاری، سلامتی، بالغ بودن و بی‌نقص بودن از مشخصات بارز حیوان نامزد قربانی شدن برای ایزد ذکر شده است. در متن پهلوی نیرنگستان تأکید شده که حیوان بایستی هنگام ذبح سرزنده و هوشیار باشد (نوادری، ۱۳۹۸؛ ۱۴۰).

بر اساس متون، یکی دیگر از ویژگی‌های حیوانی که باید قربانی شود این است که باید بالغ باشد. کشتن بچه حیوان عملی ناشایست است (آفرینگان گاهنبار، بند ۳). طبق اوستا حیوان نامزد قربانی شدن برای ایزد، باید کامل و بی‌نقص باشد (یشت ۸، بند ۵۸، و یشت ۱۴، بند ۵۰). در بهرام یشت، شرایط خاصی برای آیین پیشکش بردن نزد ایزد بهرام ذکر شده است. در بند ۵۰ وصف گوسفند سزاوار پیشکش بردن را می‌خوانیم:

«آنگاه اهوره‌مزدا گفت: مردان سرزمین‌های آریایی باید او را گوسفندی یک رنگ، سپید یا سیاه یا رنگی دیگر اما یک رنگ بریان کنند.»

در بند ۵۱ از کسانی که روا نیست در آیین پیشکش بردن برای ایزد بهرام پای گذارند، سخن به میان آمده است.

در دادستان دینکرد نیز (فصل ۶/۸۸) به چهار گوسفند اصیل که برای پیشکش کردن مناسب هستند، اشاره شده است. اولین نامه منوچهر (فصل ۶/۸) از گوشت خر و خوک که در جشن گاهنبار قربانی می‌شده است و کمیت‌های لازم برای پیشکش کردن به آتش سخن می‌گوید (دوشن گیمن، ۱۳۷۵؛ ۱۴۳). در آبان‌یشت پنجمین و یکی از کهن‌ترین یشت‌های اوستا نیز اشاراتی به نوع حیوان قربانی و تعداد آن شده است. در کرده ۶ و ۷ آبان‌یشت از مردان آریایی و اوستایی مانند هوشنگ، جمشید، ضحاک، فریدون، نریمان، افراسیاب و کیکاووس که هریک در راه آن‌ها صد اسب، هزار گاو و ده هزار گوسفند قربانی کرده‌اند، سخن رفته است. تقدیم فدیة و قربانی که در آن خون جانور ریخته می‌شود، در ایران باستان به تعداد ده هزار و صد هزار رواج داشته است (دوستخواه، ۱۳۹۲؛ ۱ / ۳۰۱-۳۰۴). در (هوم یشت، کرده هفتم) از

قربانی‌هایی که به ایزد هوم<sup>۲۰</sup> نثار گردیده، یاد شده است. باید توجه داشت که پهلوانان مورد بحث یشت‌ها که به تعداد صدها و هزاران قربانی انجام می‌دادند، پیش از زردشت زندگی کرده و این قربانی‌ها مربوط به آن زمان است. به مرور زمان آیین قربانی مورد اصلاح قرار گرفته و تعدیل و تخفیف بسیاری یافت.

سنت یا رسم قربانی کردن و حتی نوع حیوان انتخاب شده جهت قربانی تا دوران اسلامی نیز تداوم یافته است. چنانکه تاریخ بخارا نقل می‌کند در بخارا هر سال برای سوگ سیاوش بر دروازه غوریان هر مرد خروسی را قربانی می‌کند (نرشخی، ۱۳۶۳؛ ۳۲-۳۳). آنچه لازم به یادآوری است اینکه رسم قربانی تا به امروز در میان زردشتیان معمول است و در جشن مهرگان چون مسلمانان در عید قربان، قربانی می‌کنند.

### شیوه‌های قربانی کردن در دوره ساسانی

به نظر می‌رسد شیوه کشتن قربانی همیشه یکسان نبوده است. سر بریدن حیوان با کارد تیز، ضربه زدن با چوب بر سر و گردن حیوان قربانی در نتیجه بیهوش کردن آن از شیوه‌های مرسوم در دوره ساسانی نیز بوده است. اما برخی از متون زردشتی عمل سر بریدن حیوان را به دلایلی نهی کرده‌اند: از جمله به استناد روایتی در پرسش ۲۳ از فصل ۲۳ دینکرد پنجم (قرن ۹ و ۱۰ م) به نظر می‌رسد قبل از سر بریدن حیوان، موبدان، حیوان را با چوبی می‌زدند. در این روایت بُخت ماری از آذرباد فرخ‌زادان می‌پرسد:

«گوسفند را در هنگام کشتن و پیش از کارد چرا باید چوب زد؟» (آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۶: ۷۸). موبد آذرباد فرخ‌زادان در پاسخ می‌گوید: دلیل چوب زدن به گوسفند پیش از به کار بردن کارد، همراه با دیگر کارهایی که در این مورد باید انجام داد، این است که این کار به جز فایده آیینی که در پاک کردن چند

---

<sup>۲۰</sup>-hōm

دروج در بردارد، خصوصاً برای آن است که ترس بسیار و بدمزگی پیدا نشود و آن دعاها باعث می‌شود که آن را بر خلاف قانون و بیهوده کمتر بکشند و دیگر بخشایش بر گوسفند است و از این طریق، از اینکه به او کارد زنند، کمتر می‌ترسد» (همان، فصل ۲۴، پاسخ ۲۳).

گزارشی دیگر از آموزه‌های زردشتی در مورد شیوه قربانی کردن به کشتن قربانی با ضربات چوب و بیهوش کردن حیوان اشاره دارد. بنا بر گواهی ماربره‌دشبا، اسقف هَلَوَن، زردشت آموزش می‌داده است که نباید گردن جانوران را برید، زیرا هر مزد در آنجاست بلکه باید آن‌ها را با ضربه زدن به کنارگردن‌شان با یک چوب بیهوش کرد؛ تا در زمان کشته شدن احساس درد نکنند (دوشن گیمن، ۱۴۲، ۱۴۳؛ ۱۳۷۵). بنا بر گزارش‌های منابع، انجام قربانی رایج بوده و این عمل به شیوه‌های مختلفی انجام می‌شده، اما دیدگاه زردشت نسبت به این موضوع از مسائل قابل بحث در میان پژوهشگران حوزه دین زردشتی است.

### دیدگاه متون دینی زردشتی در نهی قربانی کردن

با وجود مرسوم بودن قربانی جانوران در ایران باستان، در متون دینی اوستایی و متون بر جای مانده پهلوی ساسانی و دیگر منابع، گزارش‌های متفاوتی در خصوص رسم قربانی ذکر شده است. همانگونه که اشاره شد در گاتاها قربانی‌های خونین نکوهش شده؛ اما در یشت‌ها به ویژه در آبان‌یشت به انجام آن تأکید شده است.

بندهای ۵۴ تا ۵۶ بهرام یشت نیز به قربانی‌های بی‌رحمانه و شیوه‌های آن (کشتن حیوانات با زجر، شکستن استخوان حیوانات و در آوردن چشم آنان به صورت زنده) که از جانب دیویسنان انجام می‌شده، اشاره دارد (دوستخواه، ۱۳۹۲؛ ۱/ ۴۴۲).

کتاب تعالیم دینی صد در بندهش بر منع قربانی برخی از حیوانات اشاره دارد:

« و چون چیزی بکشند می‌باید که سر آن چیزی بیزند و اگر نایشته

بخورند هوم ایزد نفرین می‌کند که درین خانه فرزند مباد پیوسته اندرین خانه

رنج و دشخواری باد و فرزندان مباد که خانه به دست ایشان بیران شود» (دابار، ۱۹۰۹؛ ۹۵). «(۴) چه اندر دین گوید که ببايد پرهیختن از چهارپایان کشتن، خاصه بره و بزغاله و اسب و گاو ورزا (گاوَنَر) و خروس (۵) چه اگر از این جمله یکی را بکشد، گناه باشد (۶)» (همان، ۱۵۲).

دینکرد نهم (فرگرد ۱۷، بند ۲) به عواقب قربانی‌هایی که بر خلاف شرع انجام می‌دهند، چنین اشاره کرده است:

« کسانی که گوسفند و ستور را بر خلاف شرع می‌کشند، زندگی و فرفرشان کاسته می‌شود» (تفضلی، ۱۳۹۷؛ ۸۸).

در فصل ۳۰ ارداویراف‌نامه در عقوبت این افراد در دوزخ آمده است:

« دیدم روان مردی که اندام او را می‌شکستند و یکی را از دیگری جدا می‌کردند، پرسیدم این تن چه گناه کرد. سروش اهلو و آذر ایزد گفتند این روان آن مرد دروند است که در گیتی خلاف قانون دینی گاوَن و گوسفندان و دیگر چهارپایان را کشت» (ژینیو، ۱۳۹۸؛ ۶۹).

همچنین در فصل ۸۵ این متن به روان انسان‌هایی که خلاف شرع قربانی انجام می‌دهند، اشاره می‌شود. در حالی که از پا آویزان هستند و در شکم شان کاردی فرو رفته است (همان، ۷۴).

روایت پهلوی سند مکتوب دیگری بر منع ظالمانه کشتن حیوانات قربانی ارائه می‌دهد. در (فصل ۴۶، بند ۱۵) این متن درباره دشواری‌های گوسفندان و کشتن آنان با بیدادی سخن رفته (میرفخرایی، ۱۳۹۰؛ ۳۰۶) و آمده که کشتن ستور مگر برای مراسم یشت جایز نیست (فصل ۵۸، بند ۷۶؛ همان، ۳۴۷). بر اساس متون دینی کشتن بیش از اندازه گوسفندان گناه بزرگی بود به همین خاطر در توبه نامه زردشتی پَت خود یا وِدرِ دِگان از ناروا کشتن گوسفندان توبه و اظهار پشیمانی شده است (رضی، ۱۳۹۱؛ ۵۳۹-۵۴۰).

## قربانی در جشن‌های زردشتیان

در ایران باستان به مناسبت‌های مختلف همانند وقایع نجومی، تغییر فصل‌ها، بزرگداشت ایزدان و امشاسپندان و مناسبت‌هایی چون نوروز و مهرگان جشن‌هایی برگزار می‌شده است که قربانی کردن بخشی ثابت از این مراسم را به خود اختصاص داده است. از مهمترین جشن‌های ایران باستان جشن مهرگان است که همچنان در میان زردشتیان ایران برگزار می‌شود.

جشن مهرگان یک جشن پاییزی و شکرگزاری برای سالم ماندن محصولات بوده که در آن قربانی انجام می‌گرفته است. این قربانی به قصد بارورتر کردن کشتزارها با مایه حیات و نیروی زندگی بخش خون بوده تا اطمینان یابند که در سال آینده محصولات دوباره سبز و به بار خواهند نشست. به نظر می‌رسد این نذر و قربانی پیوند خاصی با ایزد مهر دارد و تمام مراسم و آیین‌های مذهبی این جشن به او ارتباط می‌یابد. مهرگان به عنوان یک جشن پاییزی نماد رستاخیز و پایان جهان بوده چون در مهرگان است که هر چیز به کمال رشد خود

می‌رسد و مواد رشد از آن منقطع می‌شود (بویس، ۱۳۹۳؛ ب ۱۷۹-۱۷۸). دیرینگی رسم قربانی کردن در آیین زردشت به نوعی با قربانی مهر پیوند می‌خورد، زایش مهر رویداد کیهانی است و نشانه‌هایی همچون پرتوهای نور آن را همراهی می‌کنند. کلاغ که پیک سل خدای خورشید است، سر می‌رسد و فرمان کشتن گاو را به مهر می‌دهد. مهر با گاو که در علفزار می‌چرد در می‌آویزد و او را در بند می‌کند. آنگاه مهر او را بر دوش می‌گیرد، با تلاش بسیار به غار می‌برد و در آنجا گاو را با خنجر می‌کشد. از دم گاو خوشه گندم پدید می‌آید و از خون او شراب. گاو نماد آفرینش و هستی است و مهر با قربانی کردن آن، آفرینش جهان را تکرار می‌کند و به آن معنا می‌بخشد (بهرامی، ۱۳۹۳؛ ۴/ ۲۷۷). قربانی گاو نماد ویژه‌ای تلقی می‌شود، بنا به اسطوره‌ای بسیار کهن زندگانی همه جانداران روی زمین، به جز خود انسان، از مخلوقی اولیه و اصلی، یعنی از «گاو یکتا آفریده» سرچشمه گرفته است. پس چون چنین است هر جانور «سودمندی» عملاً از لحاظ آیینی معرف گاو است و بنا براین

گاو کشی نه می تواند مجاز باشد و نه مراسم و اهمیت خاص داشته باشد، گو اینکه در گذشته قربانی کردن گاو به علت گران و مهم بودن این حیوان گاه انجام می شده است. در یشت دهم یا مهر یشت بند ۱۱۹ گفته شده است که:

« مهر را بستای و مزدا پرستان را بیاموز که گاوهایی کوچک و بزرگ و

پرندگان را ... نزد او پیشکش برند.»

در اینجا منظور از «گاو کوچک» گوسفند و بز و منظور از «گاو بزرگ» گاو نر، اسب و غیره است. اکنون در ایران، معیار حیوان نذری برای قربانی کردن، در جشن مهرگان یک گوسفند یا بز است (بویس، ب، ۱۳۹۳؛ ۱۷۰).

آیین قربانی کردن گوسفند برای ایزد مهر هنوز پایدار است، چنانکه بویس در بازدید میدانی که از یکی از روستاهای زردشتی نشین یزد داشته، شیوه قربانی را توصیف می کند (همان، ۱۷۴).

نحوه قربانی کردن حیوانات در میان زردشتیان ایران امروزه دچار تغییر شده است. بر اساس گزارش های میدانی مری بویس که در سال ۱۹۶۴ میلادی در چندین مراسم قربانی زردشتیان یزد و روستاهای اطراف آن شرکت داشته است، رسم بیهوش کردن حیوان در میان زردشتیان منسوخ شده و آنان نیز مانند مسلمانان گلوی حیوان را می برند، اما سعی دارند با پرستاری از حیوان قبل از ذبح، درد و ناراحتی را به حداقل برسانند (نوادری، ۱۳۹۸؛ ۱۳۹).

## نتیجه

در این پژوهش به ارائه شیوه قربانی در آیین زردشتی دوره ساسانی پرداخته شد و نتایج زیر به دست آمد.

در اکثر تمدن های باستان، خدایان متعدد مورد پرستش قرار می گرفتند و مردم در مناسبت های مختلف برای رضایت مندی و ترس از خشم خدایان و طلب بخشش، قربانی های خونین را به عنوان نذر و هدیه نثار خدایان می کردند. این مراسم در ایران باستان با تأثیرپذیری

از اقوام ساکن در بین‌النهرین و رسوم رایج در بین آن‌ها با شیوه‌های گوناگون به شکل گسترده‌ای متداول بود. با توجه به رابطه نزدیک و درهم تنیده دین و حکومت در دوره ساسانی، انجام آیین‌های دینی به شکل فزاینده‌ای گسترش یافت. وجود اقوام با فرهنگ‌ها و مذاهب مختلف و برداشت‌های متفاوت از آموزه‌های زردشت، باعث تفاوت در شیوه‌های اجرای مراسم قربانی بود. با استناد به کتیبه کعبه زردشت، متون فارسی میانه و اوستا، نظریات مختلفی در مورد شیوه‌های قربانی ارائه شده است. در برخی منابع سر بریدن حیوان با کارد تیز نهی شده، زیرا گردن جانور را جایگاه اورمزد می‌دانستند. همچنین قربانی کردن به وسیله کوبیدن چوب بر سر حیوان و بیهوش کردن آن جهت جلوگیری از ترس و بد مزگی گوشت انجام می‌شد.

در گاتاهای زردشت قربانی به نوعی نهی شده و از آداب دروغ پرستان شمرده شده است. پژوهشگران امروزی با رد شواهد گاهانی ممنوعیت کلی قربانی را نپذیرفته‌اند. در یشت‌ها، قربانی حیوانات با تعداد زیاد برای ایزدان انجام می‌گرفته است که زردشت با این حجم قربانی مخالف بوده است. برخلاف مخالفت زردشت با قربانی حیوانات، در زمان‌های بعدی نیز قربانی به کلی برافکنده و عملش متروک نشد، اما تعدیل یافت. امروزه نیز قربانی کردن همچنان در میان زردشتیان معمول است و در جشن مهرگان همچون مسلمانان در عید قربان، به شیوه ذبح اسلامی قربانی می‌کنند. باور نگارنده بر این است که بیهوش کردن حیوان پیش از ذبح، مهربانی در حق حیوان است زیرا سبب می‌شود درد کمتری احساس کند و رنج و سختی کشته شدنش کاهش یابد. همچنانکه در زمان کنونی گروه‌های طرفدار محیط زیست در کشورهای غربی فعال هستند و درباره حقوق حیوانات حساسیت فراوان دارند، بر بیهوش کردن حیوانات پیش از ذبح پافشاری می‌کنند و این روش در اغلب کشورهای جهان رایج شده است.

## کتابنامه

۱. *آبان یشت* (سرود اوستایی در ستایش اردوی سوراناهید)، پژوهش چنگیز مولایی، چاپ ۱، تهران، آوای خاور، ۱۳۹۸
۲. آشتیانی، جلال الدین، *زرتشت (مزدیسنا و حکومت)*، چاپ ۶، تهران، انتشار، ۱۳۷۱
۳. آموزگار، ژاله و تفضلی، احمد، *کتاب پنجم دینکرد*، چاپ ۱، تهران، معین، ۱۳۸۶
۴. ارفعی، عبدالمجید، *فرمان کورش بزرگ*، چاپ ۱، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۹
۵. *اوستا* (کهن ترین سرودها و متن های ایرانی)، پژوهش جلیل دوستخواه، جلد ۱، چاپ ۱۶، تهران، مروارید، ۱۳۹۲
۶. -----، پژوهش هاشم رضی، چاپ ۸، تهران، بهجت، ۱۳۹۱
۷. استرابو، *جغرافیای استرابو*، ترجمه همایون صنعتی زاده، چاپ ۲، تهران، انتشارات دکتر محمود افشار، ۱۳۹۶
۸. باقری، مهری، *دین های ایران باستان*، چاپ ششم، تهران، قطره، ۱۳۹۲
۹. بریان، پی‌یر، *امپراتوری هخامنشی*، ترجمه ناهید فروغان، جلد ۱، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۱
۱۰. بروسیوس، ماریا، *شاهنشاهی هخامنشی*، ترجمه هایده مشایخ، چاپ ۲، تهران، ماهی، ۱۳۹۲
۱۱. بویس، مری، (الف) *تاریخ کیش زرتشت*، ترجمه همایون صنعتی زاده، جلد ۱، چاپ ۱، تهران، گستره، ۱۳۹۳
۱۲. -----، *جشن های ایرانیان*، ترجمه همایون صنعتی زاده، در: *سروش پیر مغان* (یادنامه جمشید سروشیان)، به کوشش کتیون مزدآپور، چاپ ۱، تهران، ثریا، ۱۳۸۱
۱۳. -----، (ب)، «دین مهر در جهان باستان»، مجموعه گزارش های اولین کنگره مهر شناسی در منچستر، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، توس، ۱۳۹۳
۱۴. بهار، مهرداد، *از اسطوره تا تاریخ*، تهران، چشمه، ۱۳۹۰

۱۵. بهرامی، عسکر، «مهر و مهرپرستی»، تاریخ جامع ایران، جلد ۴، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۳
۱۶. بهزادی، رقیه، قوم‌های کهن (در آسیای مرکزی و فلات ایران)، تهران، طهوری، ۱۳۹۱
۱۷. پورداوود، ابراهیم، یادداشت‌های گاتاها، ۱۳۹۴، چاپ ۲، تهران، اساطیر، ۱۳۹۴
۱۸. پیرنیا، حسن، ایران باستان، ۱۳۹۰، جلد ۱، تهران، مهتاب، ۱۳۹۰
۱۹. تاج بخش، حسن، تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران، جلد ۱، چاپ ۴، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۹۳
۲۰. تقضلی، احمد، تصحیح و ترجمه سوتکر نسک و ورشت مانسرنسک از دینکرد ۹، به کوشش ژاله آموزگار، چاپ ۱، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۷
۲۱. حسنی، میرزا محمد، «مجسمه شاپور اول در شهر بیشاپور (کازرون فارس)»، بخارا، سال ۲۵، شماره ۱۴۱، ۵۸۹-۶۱۱، بهمن و اسفند ۱۳۹۹
۲۲. دابار، صد در بندهش، بمبئی، ۱۹۰۹
۲۳. دوشن‌گیمن، ژاک، دین ایران باستان، ترجمه رویا منجم، چاپ ۱، نشر علم، ۱۳۷۵
۲۴. رجبی، پرویز، تاریخ ایران (ایلامی‌ها و آریایی‌ها تا پایان دوره هخامنشی)، چاپ ۵، تهران، دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۱
۲۵. رزمجو، شاهرخ، «دین و آیین‌های خاکسپاری»، امپراتوری فراموش شده، فرهنگ و تمدن هخامنشیان، ترجمه خشایار بهاری، گرد آورندگان جان کرتیس و نایجل تالیس، چاپ ۱، تهران، فرزانه روز، ۱۳۹۲
۲۶. رضی، هاشم، آیین مهر میترائیسم، تهران، فروهر، ۱۳۵۹
۲۷. -----، ترجمه و شرح وندیداد، جلد ۲، تهران، سوره، ۱۳۷۶
۲۸. ژینیو، فیلیپ، اردویراف‌نامه، ترجمه و تحقیق ژاله آموزگار، چاپ ۶، تهران، معین، ۱۳۹۸
۲۹. سرافراز، علی اکبر و چایچی امیرخیز، احمد و سعیدی، محمدرضا، شهر باستانی بیشاپور، چاپ ۱، تهران، سمت، ۱۳۹۳

۳۰. شایست ناشایست (متنی به زبان فارسی میانه، پهلوی ساسانی)، آوا نویسی و ترجمه

کتایون مزداپور، چاپ ۲، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰

۳۱. عریان، سعید، راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه پهلوی - پارتی، چاپ ۱، تهران، علمی،

۱۳۸۲

۳۲. علیشاهی، سارا، «بررسی فرگرد اول نیرنگستان» پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما

چنگیز مولایی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی دانشگاه تبریز، نسخه

الکتریکی برگرفته از ایرانداک، ۱۳۸۵

۳۳. قلی‌زاده، خسرو، دانشنامه اساطیری جانوران و اصطلاحات وابسته، چاپ اول، تهران،

کتاب پارسه، ۱۳۹۲

۳۴. -----، فرهنگ اساطیر ایرانی بر پایه متون پهلوی، تهران، کتاب پارسه، ۱۳۸۷

۳۵. کورت، آملی، هخامنشیان، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، چاپ ۸، تهران، ققنوس، ۱۳۹۶

۳۶. کخ، هاید ماری، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجبی، چاپ ۱۴، تهران، کارنگ، ۱۳۸۹

۳۷. گات‌ها (سرودهای زردشت)، فیروز آذرگشنسب، چاپ ۱، تهران، فروهر، ۱۳۹۱

۳۸. گزنفون، کورش نامه، ترجمه رضا مشایخی، چاپ ۸، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲

۳۹. گزیده‌های سرودهای ریگ ودا، تحقیق و ترجمه محمدرضا جلالی نایینی، چاپ ۳،

تهران، نقره، ۱۳۷۲

۴۰. گواهی، عبدالکریم، فرهنگ توصیفی ادیان، چاپ ۱، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و

مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰

۴۱. گیرشمن، رومن، بیشاپور، ترجمه اصغر کریمی، جلد ۱، تهران، سازمان میراث فرهنگی

کشور (پژوهشگاه)، ۱۳۷۹

۴۲. لسان، حسین، «قربانی از روزگار کهن تا امروز»، مجله هنر و مردم، شماره ۱۶۷، ۷۰-۶۰،

۱۳۹۴

۴۳. لولین جونز، لوید و رابسون، جیمز، *پرسیکا داستان‌های مشرق زمین تاریخ شاهنشاهی پارس به روایت کتزیاس*، ترجمه فریدون مجلسی، تهران، انتشارات تهران، ۱۳۸۹
۴۴. لولین جونز، لوید، *شاه و دربار در ایران باستان* (۵۵۹ تا ۳۳۱ پ.م)، ترجمه فریدون مجلسی، تهران، نیلوفر، ۱۳۹۴
۴۵. مانکچی، اون والا، *روایات داراب هرمزدیار*، جلد ۱، بمبئی، ۱۹۲۲
۴۶. مجیدزاده، یوسف، *تاریخ و تمدن بین النهرین (تاریخ فرهنگی - اجتماعی)*، جلد ۲، چاپ ۲، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۹۲
۴۷. مصاحب، غلامحسین، *دایره المعارف فارسی*، جلد ۲، چاپ ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰
۴۸. مکنزی، دیوید نیل، *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*، ترجمه مهشید میر فخرایی، چاپ ۲، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۹
۴۹. معین، محمد، *فرهنگ نامه فارسی معین*، تهران، فرهنگ نما با همکاری نشر آراد، ۱۳۸۷
۵۰. میرفخرایی، مهشید، *روایت پهلوی*، چاپ ۱، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰
۵۱. مولایی، چنگیز، «زرتشت و دین او»، *تاریخ جامع ایران*، جلد ۴، چاپ ۱، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۳
۵۲. مشکور، محمدجواد، *تاریخ سیاسی ساسانیان*، جلد ۱، چاپ ۲، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۷
۵۳. نرشخی، محمد بن جعفر، *تاریخ بخارا*، ترجمه ابو نصر احمد بن نصرالقبای، تلخیص محمدبن زفر بن عمر، تصحیح و تحشیه مدرس رضوی، تهران، توس، ۱۳۶۳
۵۴. نوادری، غلامرضا، *قربانی در آیین زردشت*، تهران، عاصم، ۱۳۹۸
۵۵. ولی، وهاب، بصیری، میترا، *ادیان جهان باستان*، چاپ ۳، تهران، سمت، ۱۳۷۹
۵۶. هرودوت، *تاریخ هرودوت*، (الف)، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، جلد ۱، چاپ ۱، تهران، اساطیر، ۱۳۸۹

۵۷. -----، تاریخ هرودوت، (ب)، ترجمه هادی هدایتی، جلد ۱، چاپ ۲، تهران،

دانشگاه تهران، ۱۳۸۹

۵۸. یاحقی، محمد جعفر، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، چاپ ۵، تهران،

فرهنگ معاصر، ۱۳۹۴

### *Other references:*

۵۹. Ghirshman, R, *Fouilles de chapur, Bichapour*, Librairie Orientalist Paul – Geuthner, Paris, vol.1, 1971.

۶۰. Sprengling, M, *Third Century IRAN Sapor and Kartir*, prepared and distributed at the oriental institute university of Chicago, 1953.